

AZ ISKOLA ÉVSZÁZADA UTÁN

VAJDA ZSUZSANNA

Károli Gáspár Református Egyetem

Beérkezett: 2022. január 9., elfogadva: 2022. január 20.

PHILLIP BROWN, HUGH LAUDER & SIN Y. CHEUNG: *The Death of Human Capital? Its Failed Promise and How to Renew It in an Age of Disruption*. New York, 2020. Oxford University Press. 304 p. ISBN: 9780190644338

A könyv címe nem véletlenül provokatív: szerzői a fősodratú oktatáspolitikai dogmák ismert baloldali bírálói. Évtizedek óta kísérik figyelemmel az oktatás leértékelődését a globalizált nagyvállalati gazdaság világában, kétségbe vonva azt a szinte minden politikai oldal és nagy hatású nemzetközi szervezetek által ismételt tételt, hogy az oktatás a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek hatékony ellenszere.

A kötet szerzői ismert, jelentős szakmai reputációval rendelkező, könyvek, tanulmányok sokaságát publikáló kutatók (lásd pl. *Brown–Dillabough–Halsey* 2020). Phillip Brown és Sin Yi Cheung a Cardiffi Egyetem munkatársai, Brown, több országban is tanított, oktatással kapcsolatos tudományos rendezvények szótárelőadója. Sin Yi Cheung a társadalmi egyenlőtlenségek témakörében folytatott kutatásaival szerzett hírnevet, Hugh Lauder pedig a Bath-i Egyetem pedagógiai tanszékének vezetője. Lauder és Brown a 2014-ben elhunyt A. H. Halsey (oxfordi szociológiaprofesszor, az IQ-vitában egyike volt a környezet szerepét hangsúlyozó szakembereknek) köréhez tartoztak. Kritikai szemléletüknek Magyarországon semmilyen visszhangja nem volt: a hazai oktatáskutatás szinte teljesen leépült kutatóintézeteinek bezárása folytán, a megmaradt szakértők pedig a politikusokkal egyetemben többnyire feltétel nélkül elfo-

gadják a Brownék és kollégáik által erősen bírált kormányközi szervezetek (OECD, Világbank) oktatáspolitikai ajánlásait. Így még a szakmai közönség is csak korlátozott mértékben vesz tudomást arról, hogy a magyar kormány intézkedései pontosan beleillenek az említett szervezetek által vezényelt nemzetközi trendekbe, amelyek szerint az oktatás alapvetően egyéni befektetés, és a gazdaság érdekeihez kell igazodnia. Brownék könyve nemcsak azt az egyébként sok más forrásból is ismert ténytet támasztja alá, hogy a javuló életszínvonal már a fejlett országokban is egyre szűkebb kisebbség privilégiuma, hanem azt is megmutatja, hogy ma a magasabb képzettség egyre kevésbé jelent előnyt a jó állásokért és jövedelmekért folyó versenyben. Ez utóbbi tény egyébként a hazai mindennapokban is tükröződik: lépten-nyomon találkozunk diplomás pizzafutárral, ételszállítóval, cukrásszal, pékkel, a diplomások jelentős hányada nem a szakmájában dolgozik.

A szerzők jelen kötetükben az emberi tőke neoliberális interpretációjának szerepét állítják középpontba az oktatás társadalmi szerepe leértékelődésének vizsgálatában. Az említett értelmezés szerint az emberek képességei és tudása a tőke egy fajtája, amelynek befektetésével hosszabb időtávlatban arányos nyereséghez juthat az egyén. Abban, hogy a munkavégzésnek

javakhoz kell juttatnia a dolgozót, számos kiváló gondolkodó egyetértett Arisztoteléstől Aquinói Szent Tamásig – olvasható a könyv történeti fejezetében. Ám az a gondolat, hogy a képzettebb munkás a költséges gépekhez hasonlítható, a közgazdaság klasszikus előfutára, Adam Smith munkáiban bukkan fel először. Ugyancsak tőle származik az az emberkép, amely a racionális viselkedést az egyéni érdek követésével hozza összefüggésbe és amelynek leegyszerűsített változata a neoliberális ideológiában jelenik meg újra.

Az 1960-as években két Nobel-díjas közgazdász, Theodor Schultz és Gary Becker – mindketten a neoliberalizmus szellemi központjának tekintett Chicagói Iskola tagjai – új értelmezést adott az emberi tőke fogalmának. Schultz elmélete, hogy a fejlett kapitalizmus szakaszában az előrejutást nem a javak és tőke egyenletesebb elosztása fogja biztosítani, hanem az, hogy mind többen férnek hozzá a tanuláshoz. Állítása szerint az egyéni képességek, a tanulás és képzés ugyanolyan befektetések, mint a költséges gépekkel vagy tőketulajdonnal való rendelkezés. Ezért nem a jövedelmek újraelosztására van szükség, hanem az oktatási lehetőségekhez kell hozzájuttatni az embereket. Nem indokolt külső beavatkozás annak érdekében sem, hogy a nők vagy hátrányos helyzetű kisebbségek jobb oktatási lehetőségekhez jussanak: a piac szabályozó működése folytán mindenki annyit kap vissza az oktatáson keresztül, amennyit ő maga befektetett. Schultz magyarázatot kínál arra nézve is, miért gazdagok vagy szegények az egyes országok: az ok a népesség minőségében rejlik. Az oktatás segítségével azonban lehetséges a népesség minőségének javítása, ezért az oktatás a legjobb beruházás mind az egyének, mind a kormányok számára. Ez az alapja a Nemzetközi Valutabank oktatási programjának az 1970-es évektől napjainkig – állapítják

meg Brown és munkatársai – csak hogy az elmúlt évtizedekben a képzettség mind kevésbé növeli a társadalmi mobilitás és a jó munkalehetőséghez jutás esélyeit.

Becker, továbbfejlesztve Schultz elméletét, az egyének oktatásba történt befektetéseinek mérhetővé tételére tett javaslatot a befektetések összehasonlíthatósága érdekében. Jellemző, hogy az általa javasolt mértékegység a tanulással töltött évek száma – a tartalomtól és minden más körülménytől függetlenül. Becker nevéhez fűződik az a széles körben elfogadott feltevés is, hogy a munkáltatók egyre magasabban képzett szakembereket keresnek, és egyre jobban meg is fizetik őket. Az általa képviselt emberkép három előfeltevésen nyugszik: az egyének haszonra kívánnak szert tenni; értékpreferenciáik univerzálisak, állandóak és a kultúrától függetlenek; a piac egyensúlyban tartja az elosztást a résztvevők – egyének, vállalatok, sőt nemzetek – között. Sematikus modelljében nyoma sincs a (pl. Marx és követői által tételezett) feszültségnek vagy konfliktusnak a piac szereplői között: mindenki – a dolgozó éppúgy, mint a tulajdonos – megkapja a befektetése értékét. Az emberek Becker számára „számító örömkereső gépek” – vagyis önértéküket követve racionálisan döntenek – jegyzik meg szarkasztikusan a szerzők.¹

Az emberi tőke elméletének elfogadottságát elősegítette, hogy a második

¹ Megjegyzendő, hogy a hasonló, mechanisztikus emberkép nem idegen az amerikai tudománytól: 1971-ben jelenik meg a radikális behaviorista pszichológus, Skinner könyve, a *Beyond Dignity and Freedom*. Skinner szerint az európai felvilágosodás e két alapvető értékének követése csak bajt hozott az emberiségre, egyebek között a már akkor fenyegető nukleáris veszedelem és a túlnépesedést. Pszichológusként abban látja a megoldást, hogy létrejön a társadalmak tervezésének technológiája, amely kontrollálja az egyének viselkedését. A könyv, amelyről szemérmetesen hallgat a hazai pszichológiatörténet, éveken át bestseller volt az Egyesült Államokban.

világháború utáni évtizedekben a több tanulás valóban hozzásegített magasabb társadalmi státuszhoz és jövedelemhez. Az 1960-as években a gazdaságok még nemzetállami keretek között működtek. Az államok – hívják fel a figyelmet a szerzők – brókerként viselkedtek, szabályozták az alkufolyamatot a munkáltatók és a munkavállalók között. Nem a piac, hanem az állami szabályozás működtetett fékeket és ellensúlyokat a tőketulajdonosok ellenében: a megtermelt jövedelemből működött az oktatás, az egészségbiztosítás, a nyugdíjrendszerek. Az oktatás teljes egészében ingyenes volt, bár jóval kevesebben jutottak el a felsőoktatásig. Az állami szabályozásnak köszönhetően az egyének számíthattak állásuk biztonságára és a minél teljesebb körű foglalkoztatottságra. Az állami és a dolgozói érdekvédelmet biztosító szakszervezeteket érő neoliberális bírálatokkal szemben ezt az időszakot rendkívül gyors és intenzív gazdasági növekedés jellemezte: az 1940-es és 1970-es évek közötti mintegy negyedszázad során 180 százalékkal nőtt a fejlett országok termelési volumene. Ebben az időszakban a dolgozók munkabére évente átlagban 3,5 százalékkal növekedett, az egymást követő nemzedékek egyre jobb anyagi feltételek között élhettek.

Az 1970-es években azonban különböző okokból válságba került a gazdaság nemzetállami modellje. A nemzetállami kapitalizmus krízisét a neoliberális eszmék hívei annak tulajdonították, hogy az állam túlságosan intenzíven avatkozik be a gazdasági folyamatokba, megfojtja az egyéni kezdeményezést, felesleges gátakat állít a gazdasági növekedés elé. Margaret Thatcher és Ronald Reagan politikai intézkedései annak az ideológiának a jegyében születtek, amely szerint nem az államok, hanem a bürokráciától megszabadult emberek működtetik jól a gazdaságot. A neoliberalizmus törekvéseinek megfelelő-

en fokozatosan globálissá alakult a teremtés, amely aláásta a dolgozói érdekvédelmi szervezetek működését. A nagyvállalatok számára lehetővé vált, hogy a munkafeladatokat kiszervezzék azokba az országokba, ahol olcsóbb volt a munkaerő, az angol és amerikai munkásoknak mexikói, indiai, kínai munkásokkal kellett versenyezniük. A cégek nyereségüket offshore cégekbe helyezték, így megszabadulva az adózás terheitől.

Az emberi tőke ortodox elmélete, amely a szociális biztonságuktól megfosztott egyének versenyét tekinti a hatékony gazdaság előfeltételének, továbbra is érvényesnek látszott, mivel tökéletesen illeszkedett a neoliberális közgazdászok elképzeléseibe. Az utóbbiak legfontosabb előfeltevései közé tartozott, hogy a gazdasági rendszerek akkor működnek a legjobban, ha az egyének a saját érdekeik után mennek; hogy a piac inkább serkenti a gazdaságot, mint az állam; az egyéni vállalkozás szentség, az államnak nem szabad beavatkoznia. Ugyancsak az alaptételek közé tartozott, hogy az intelligencia, az erkölcsi érzék és a motiváció természetes adottságok, külső eszközökkel nem alakíthatók. A munkaerőpiac rugalmasságára szükség van, hogy a vállalkozók újítani tudjanak, és a munkavállalók megtanuljanak alkalmazkodni a változó piachoz. Természetesen az oktatást és a képzést is a piacnak kell szabályoznia. Akik ebben a versenyben ügyetlenek, azoknak minimális támogatást kell kapniuk, különben a szegényebbek függővé válnak, elveszítik az önállóságukat és a versenyképességüket. Az emberi tőke ortodox elmélete megfelelt a „tudás alapú társadalom” eszméjének is, amely azt a feltételezést foglalta magában, hogy a gazdaságnak egyre több magasan képzett munkavállalóra lesz szüksége.

A fenti körülmények és ideológiák táplálták az oktatás expanzióját szerte a világon. A történet nagyon jól beleillett

az amerikai álom illúzióiba, amelynek megfelelően az egyének képességeik és teljesítményük szerint vesznek részt az újraelosztásban. Ám paradox módon az ortodox humán tőke elmélete saját sikerének áldozata lett – túl sok embert sikerült meggyőzni a tanulás hasznáról. Az egész világ elfogadta: ha többet tanulsz, többet keresel. Csakhogy a remények hamisnak bizonyultak – világítanak rá a szerzők. Az a tény, hogy az elmúlt években számos országban jóval többen jutottak be a felsőoktatásba, mint korábban, nem csökkentette az egyenlőtlenségeket, hanem a bizonyítványok elértéktelenedéséhez, szuperinflációjához vezetett. Mindezt világosan tükrözi, hogy az elmúlt évtizedekben, az oktatási expanzióval párhuzamosan, soha nem látott mértékben nőttek a jövedelmi különbségek az egész világon.

Az elmúlt évtizedekben súlyos és növekvő egyensúlytalanság alakult ki a magasabb képzett dolgozók iránti kereslet és a kínálat között, ezért az, amit ma az oktatás kínál, az „esély délibábja” csupán – írják a szerzők. Az emberek arra kényszerülnek, hogy befektessenek az oktatásba, ám a jó állásokhoz való hozzáférést akadályozzák a munkaerőpiaci fejlemények. Elemzők egy csoportja szerint a probléma az, hogy nincs elég munka. A szerzők szerint azonban nem munkából, hanem foglalkozásból van kevés. Illúziónak bizonyult az az elképzelés, hogy a fejlődő gazdaságnak folyamatosan egyre magasabban képzett munkavállalókra van szüksége: nem keletkezik annyi jó állás, mint amennyire az emberek igényt tartanának, és különösen nem annyi fizetésért, amennyi a megélhetést biztosítaná. A statisztikai átlagot tekintve ugyan a magasabb iskolázottságúaknak magasabb a jövedelmük, mint az alacsonyabb végzettségűeknek, csakhogy ez jelentős részben a stagnáló vagy inflálódott munkabéreknek köszönhető. A szerzők többféle adatsorral

és folyamatábrával támasztják alá, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők foglalkozási szerkezete rendkívül heterogén: csak a felső harmaduk keres jobban, mint a középfokú végzettségűek. Gyakori az alulfoglalkoztatottság, az olyan munkakörben való alkalmazás, amely nem igényel felsőfokú végzettséget, vagy nem felel meg az illető egyetemi diploma szerinti végzettségének – tehát a befektetése saját munkaereje hasznosításába nem térült meg. A változásokat világosan tükrözi, hogy ma már a fejlett tőkés országokban a lakosságnak csupán a negyede gondolja, hogy a következő nemzedék jobban fog élni, mint a szüleik.

A képzettség hasznosulását gátolja az elit bezárkózása, az a törekvés, hogy tagjainak szerezze meg vagy tartsa meg a legjobb lehetőségeket mind az oktatásban, mind az állások tekintetében. A tanulás költségeinek megtérülése helyett „a nyertes mindent visz” elve érvényesül. Az ortodox neoliberális felfogás szerint a munka termelékenyebbé válása magasabb jövedelmet biztosít, a valóságban azonban ezt a magasabb jövedelmet a részvényesek kapják meg. 1973 óta a termelékenység több mint 70 százalékkal nőtt, viszont az órabérek csak nyolc százalékkal. A keresetből élők öt százalékának jutott a többlet 41 százaléka, míg a közép- és alsó rétegeknek csak négy-hat százalék. Brown és munkatársai a francia közgazdászra, Thomas Pikettyre (2015) hivatkoznak, aki hasonló következtetésre jutott. Az ortodox rétegek közé tartozik, hogy az elosztás egyre meritokratikusabbá válik. A valóságban azonban éppen ennek az ellenkezője történik: miként szintén Piketty bőszesen dokumentálta, a topmanagerek soha nem látott jövedelmekben részesülnek – megjegyzendő, hogy azóta, a járvány éveiben újabb gigajövedelmek vándoroltak a nagyvállalatok tulajdonosai és irányítói szímláira. Bár néhány ismert vállalkozó körül

valódi kultusz épült, amelyek rendkívüli tudásukat és képességeiket igyekeznek propagálni, Brownék kétségbe vonják különlegességüket, és a rajzfilmek szuperhőseihez vélik őket hasonlónak (ld. például a Steve Jobs vagy Elon Musk körül kialakult kultuszt, melynek táplálásához természetesen maguk is jelentősen hozzájárultak). Az abszurd összegekkel javadalmazott menedzserek ráadásul nem fektetik be újra a nyereséget, és nem járulnak hozzá a társadalmi közteherviseléshez: egyszerűen zsebre vágják a profitot. A szupergazdag felső- és középosztály gondoskodik róla, hogy a kevésbé tehetősek ne lehessenek a valóban jó társadalmi pozícióval kecsegtető képzések haszonélvezői: ma egy neves amerikai középiskolában már ugyanolyan magas a tandíj, mint az alapképzést folytató jobb egyetemeken, az elitképzés pedig az alacsonyabb jövedelműek túlnyomó többsége számára lényegében elérhetetlen. A diákhitelek óriásira duzzadó aránya újabb hitelválsággal fenyeget. A könyvben szereplő adatok szerint hiába nőtt meg a nők aránya a felsőoktatásban, az esélyeik csakúgy, mint a hátrányos helyzetű kisebbségeké, jóval kisebbek arra nézve, hogy a tanulásba való „befektetésüket” megfelelő állás formájában visszakapják.

Az álláskereső ráadásul ma nem támaszkodhat csak az egyetemi végzettségére, már régen nem az oktatási intézmények a fő terepei a tanulásnak. A bizonyítványoknak a személyiség több aspektusáról kell tanúskodniuk (pl. sportteljesítmények, zenei tudás, munkatapasztalat). Mind nagyobb a szerepe a viselkedésnek, a „szoft” tulajdonságoknak is, mint az érzékenység, alkalmazkodóképesség. Mindez egyfajta kulturális tőke, amellyel nem rendelkeznek azok, akik más társadalmi-kulturális környezetben nevelkedtek. Ilyen feltételek között nem meglepő, hogy a hátrányos társadalmi helyzetű fiatalok nemigen motiváltak a tanulásra.

A szerzők radikális bírálatukhoz javaslatokat is társítanak a könyv utolsó fejezetében, amelyek ugyan rendkívül rokon-szenvesek, de kétségkívül utopisztikus jellegűek. Elvetik az emberi tőke ortodox elméletét, amely szerint az ember nem más, mint önző érdekeit követő lény, a tanulás pedig a piacon eladható termékek egyike. Az emberi tőke értékesíthetősége alapvetően különbözik más tőkefajtákétól: a képzettség nem jelent tulajdonosi jogokat, sem garantált pozíciót a munkaerőpiacon, szögeznek le. Az, hogy a kvalifikáció eladható-e, a lehetőségektől függ, a munkaerőt csak a munkáltatók képesek tőkévé változtatni a saját termelőeszközeik segítségével. Ezért van szükség a munkáltatói jogok szabályozására, a szociális biztonságra. Elutasítják azt a nézetet, amely szerint a szabadság és a prosperitás a piaci versenyből fakad. Az egyéni szabadság társadalmi viszony, mint ahogyan a piac is társadalmi keretben működik.

Az oktatás valódi feladata, hogy sokrétűbbé, gazdagabbá tegye az ént, nem pedig az, hogy az ipar változó igényeihez idomítsa – szögeznek le. Az emberi tőke humanizációjára van szükség, amely hozzásegíti az egyéneket, hogy aktívan alakítsák sorsukat. Az oktatásnak szociálisan és gazdaságilag inkluzívnak kell lennie: a szabadság nemcsak a gazdagok privilégiuma. Bírálják az oktatási intézményrendszer vállalkozásjellegű működtetését, amely a „befektetett haszon” megtérülését teszi meg az értékelés fő kritériumának. Az iskolák elszámoltatásához sztenderd módszerek bevezetésére volt szükség – írják –, ennek köszönhető a tesztelés elburjánzása az oktatási intézményekben. Az eredmény, hogy a pedagógusok egyre inkább a tesztfeladatok kitöltésére tanítják a gyerekeket, a megismerés, a tudás és a kreativitás másodlagos értékekké váltak. A teszt-eredményekre való koncentrálás a külső

(extrinzik) motivációt erősíti fel a belső (intrinzik) motivációval szemben.

A diákokat arra kell megtanítani, hogy megértsék a világot és informált döntéseket hozzanak (learning to know) – ehhez holisztikus és koherens képet kell kapniuk a valóságról.² A tanulás másik célja, hogy megtanuljanak cselekedni (learning to do), ne pusztá végrehajtók legyenek, akik „nem tudják, de teszik”. A humanizált emberitőke-elmélet legfontosabb eleme a „megtanulni létezni” (learning to be) elve, ami valójában nem más, mint a humanisztikus iskola által is képviselt önmegvalósítás, belső célok megléte, a saját kreatív erők kibontakoztatása. Brown és munkatársai veszélyesnek tartanak minden olyan emberképet, amely az önérdek követését tartja a legfontosabb emberi értéknek. A tanultság önmagában nem jelenti, hogy valaki megfelelő erkölcsi tartással is rendelkezik – ismert tény, hogy pusztító politikai rend-

szereknek is voltak, vannak művelt hívei és vezetői.

A szerzők nem látnak túl sok reményt arra nézve, hogy a munkaerőpiac kiszámíthatóbbá válik, és az is nyilvánvalónak látszik, hogy a technológiai fejlődés tovább fogja csökkenteni a magasabban képzettségűek igényt, az alacsonyabb képzettségűek pedig vagy nem jutnak munkához, vagy nem tudnak a munkájukból megélni. Mindemellett a modern társadalmakban sokan folytatnak értékes tevékenységet, amely nem kapcsolódik a munkaerőpiac-hoz (pl. gyermeknevelés, idősök gondozása). Ezért Brownék támogatnák a feltétel nélküli alapjövedelem bevezetését, amely nem képzelhető el a jövedelmek igazságosabb elosztása nélkül.

Az emberi töke neoliberais elmélete halott – válaszolnak a címben feltett kérdésre a szerzők a záró fejezet utolsó bekezdésében. Ám ahhoz, hogy az általuk képviselt nemes célok és értékek érvényesüljenek, radikális társadalmi és gazdasági változásokra volna szükség. Erre nézve pedig ők sem kínálnak receptet.

² Igaz, felmerül a kérdés, hogy vajon a felnőtt társadalom rendelkezik-e ilyenekkel?

IRODALOM

- BROWN, P., DILLABOUGH, J. & HALSEY, A. H. (2006) *Education, Globalization and Social Change*. Oxford, Oxford University Press.
- PIKETTY, TH. (2015) *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth.
- SKINNER, B. F. (1971) *Beyond Dignity and Freedom*. New York, Alfred A. Knopf, Inc.